

Михайло ГНАТЮК (Львів)

ІВАН ФРАНКО В УКРАЇНСЬКОМУ ЛІТЕРАТУРНОМУ ЖИТТІ 90-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ

Участь Івана Франка у літературному житті України останніх років ХІХ – початку ХХ ст. в нашому літературознавстві досліджена чи не найгрунтовніше. Нагадаємо, що й у дослідженнях радянського часу (праці Є. Кирилюка, І. Дорошенка, В. Поважної, І. Денисюка, Ф. Погребенника та ін.), так і в працях, що з’явилися в умовах незалежної України (дослідження Т. Гундорової, Л. Скупейка, Б. Якимовича, М. Гнатюка, В. Корнійчука, Б. Тихолоза та ін.) особлива увага звернута на участь письменника у літературному процесі того часу. Водночас, низка проблем суспільного, політичного, культурного та літературного життя останніх років ХІХ – початку ХХ ст. залишилися поза увагою дослідників, хоча мають безпосередній стосунок до з’ясування ролі І. Франка у суспільному та культурному процесі зламу століть.

У цьому зв’язку важливе значення мають обставини особистого життя письменника: завершення освіти у Чернівецькому університеті, докторат у Віденському університеті, спроба заступити кафедру у Львівському університеті, участь у діяльності Наукового товариства імені Шевченка, заснування разом із М. Грушевським першого українського журналу європейського зразка “Літературно-науковий вістник”, участь у австрійському, польському та російському літературному процесі. Додамо до цього участь І. Франка у політичному житті Галичини: працю письменника над створенням Русько-української радикальної, а потім Української національно-демократичної партій, реакцію на спроби українсько-польського примирення, що увійшло в історію під назвою “нової ери”.

Кожна із згаданих подій мала безпосередній вплив не тільки на культурне життя Галичини, але й усієї України.

Як студент І. Франко восени 1890 р. записався до Чернівецького університету для закінчення восьмого семестру, якого йому бракувало для досягнення докторського диплому. У листі до М. Драгоманова від 7 грудня 1890 р. він писав: “Прийшлося перенестися на університет Чернівецький, де мене не тільки прийняли, але дозволили так кінчити семестр, щоб приїхати 2–3 рази на лекції та й годі. Отсе приходилось уже 2 рази побувати в Чернівцях. Я так записався на лекції Стоцького і Калужняцького: лекції обох професорів мені подобалися без порівняння ліпше ніж лекції Огоновського – все видно більш європейський метод науковий”¹.

У 90-х рр. ХІХ ст. І. Франко вирішив завершити навчання захистом докторської дисертації, який відбувся у Віденському університеті в 1893 р. Кілька важливих подій, які мали вирішальний вплив на творчу діяльність І. Франка 90-х рр., не сприяли

¹ *Франко І.* Лист до М. Драгоманова від 7 грудня 1890 р. // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 49. – С. 264.

активній творчій роботі письменника та вченого. У другій половині 90-х рр. XIX ст. “галицько-українська публіка була в більшості настроєна проти нього за передмову до польського перекладу збірки його оповідань під назвою “*Obrazki galicyjskie*”. У передмові під назвою “*Niesco o sobie samym*” сказав Франко, що “*nie kocham Rusi*”, мотивуючи, якої Русі й за що не любить. Се уважано за народне відступництво, чому дав вислів у вступній статті “Діла” Ю. Романчук. Наразі неможлива була, отже, і тут яка небудь кооперація Франка у спільній праці з іншими національними чинниками”².

Новим імпульсом для роботи І. Франка як популяризатора української літератури серед німецькомовного читача стали роки, коли письменник вирішив завершити свої студії докторським іспитом у Віденському університеті. У листі до дружини від 11 жовтня 1892 р. він писав: “Покидати ж лекції і сидіти вдома мені немає ніякої цілі; я ж записуюсь на університет не для самого докторського титулу, а також для того, щоб справді щось скористати в науці і познайомитись з ученими людьми, котрих знайомість мені може бути більше придатною, ніж сам титул докторський”³.

Видання журналу “*Archiv für slavische Filologie*”, що його редагував у цей час Ватрослав Ягич, мало на цей час репутацію доброго популяризатора слов’янських, у тому числі й української, літератур. На перший погляд, В. Ягич у ставленні до української мови та літератури був науково об’єктивний. Однак, цей об’єктивізм був тісно пов’язаний з політикою, що її проводила у ставленні до українства царська Росія. Так, у листі до Шахматова від 18 лютого 1905 р. В. Ягич відверто писав, що “в умовах царської Росії бачить уже в цей час можливість повного розвою для української мови, літератури і мистецтва, підкреслюючи, що співпрацює з М. Грушевським та І. Франком у справах науки і освіти, однак не розуміє, як їх підтримувати, коли вони змагають до створення незалежної України, яка б розбила цілість Росії”⁴.

Під час підготовки докторської дисертації у Віденському університеті І. Франко виголосив кілька рефератів, які стосувалися загальнослов’янських літературних проблем. Розвиток української літератури розглядався у цих працях як одна з ланок загальнослов’янської літературної історії. Саме таким підходом позначені Франкові реферати: “До переказу про квітучу палицю короля Пржемислава”, про “Варлаама і Йоасафа” та “Легенди про Магомеда у слов’ян”, які одержали схвальну оцінку В. Ягича⁵.

Після захисту докторату у Віденському університеті Іван Франко став активним учасником культурного життя Відня, а таким чином і всіх німецькомовних країн. Відомий австрійський літературознавець Г. Витженс вважав, що на переломі сторіч (XIX–XX) І. Франко був найвідомішим і найактуальнішим критиком та полемістом на віденській культурній арені⁶.

² Гнатюк В. Іван Франко і Наукове товариство імені Шевченка // Спогади про Івана Франка. – Львів: Каменярь, 1997. – С. 221.

³ Франко І. Лист до Ольги Хоружинської від 11 жовтня 1892 р. // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т. 49. – С. 354.

⁴ Цит. за: *Jakóbiec M.* Iwan Franko i Vatroslav Jagić // *Slavia Orientalis*. – 1959. – R. VIII, № 1. – S. 67.

⁵ Див.: *Wytrzens G.* Zum literarischen Schaffen Frankos in deutscher Sprache // Іван Франко і світова культура. – Київ: Нукова думка, 1990. – Т. 1. – С. 51–60.

⁶ Див.: *Wytrzens G.* Iwan Franko als Student und Doktor der Wiener Universität // *Wiener slavistisches Jahrbuch*. – 1960. – Bd. 8. – S. 228–241.

Розвиток української культури 90-х рр. XIX ст. в Галичині, як і в Україні в цілому, тісно пов'язаний з ідеєю політичного примирення українців із поляками, яка увійшла в історію під назвою “нова ера”. Ідея “нової ери” походила від наддніпрянських діячів П. Куліша, В. Антоновича та О. Кониського, а втілили цю концепцію в Галичині галицькі політики О. Барвінський, Ю. Романчук та А. Вахнянин.

Під кінець XIX ст. польсько-українське протистояння на Наддніпрянщині втратило свою актуальність. Тим часом, у Галичині ці суперечності не тільки не вщухали, але ще більше загострювалися. “З огляду на те, що український елемент розвивався тут у протистоянні елементів польському, основним мірилом патріотизму галицьких русинів був ступінь його антипольскости. Ця тенденція мала за наслідок ширення москвофільських настроїв, котрі принаймні ще у 80-х рр. минулого століття переважали українофільські. Зрозуміло, що в таких умовах діяти на користь польсько-українського порозуміння було особливо важко”⁷.

Виходячи з позицій необхідності союзу з нацією, яка має більші традиції державності, ініціатори “нової ери” намагалися поступово і неухильно посилювати роль політичного та культурного потенціалу українців в умовах австрійської держави. До взаємовигідної співпраці поляків та українців у кінці XIX ст. підштовхував і російський панславізм, шовіністичні плани якого були добре відомі.

На жаль, “нова ера” не виконала тієї ролі, яку на неї покладали руські (українські) діячі. І. Франко вважав, що польсько-українська угода не стала актом примирення русинів з австрійським урядом, не стала вона актом примирення і галицьких українців з поляками, оскільки граф К. Бадені не мав від поляків ніякого мандату для укладення такої угоди, так само як не мав його й очільник з руського боку посол Ю. Романчук, а по-друге, відносини між поляками та українцями, особливо селянами та сільським духовенством, лишилися при угоді такими самими, якими були перед тим. Відповідаючи на запитання, чим була польсько-українська угода, І. Франко писав: “Одну часть руської інтелігенції, а власне т[ак] зв[ане] е народовське, або українофільське сторонництво, при помочі неясної обіцянки авансів, стипендій, посад і т. ін. позискало для того, аби “в інтересі гармонійного співжиття обох народностей в Галичині”, отже, нібито в інтересі Австрії покинули своє дотеперішнє становище природних заступників інтересів селянства і дали взяти себе в волок польського шляхетського сторонництва”⁸.

Через три роки Ю. Романчук відрікся від угоди, бачачи, до чого вона призвела. Але три діячі: О. Барвінський, С. Смаль-Стоцький та А. Вахнянин далі залишалися вірними їй, наслідком чого став розкол в українському політикумі.

У середовищі тогочасної української інтелігенції, як і пізніше, “нова ера” одержала контрверсійну оцінку. Чимало українських діячів називали цей союз зрадою національних інтересів українського народу. Однак твереза оцінка “нової ери” сьогодні полягає в тому, що ідея австрійських урядовців, польських політиків, київської “Старої громади” і галицьких народовців мала зіграти роль консолідуючого фактора проти російського панславізму та москвофільства у Галичині. З цього приводу відомий український історик та державний діяч Дмитро Дорошенко писав:

⁷ *Чорновол І.* Олександр Барвінський у контексті своєї і нинішньої епохи // Олександр Барвінський. Матеріали конференції. – Львів: НТШ, 2001. – С. 38.

⁸ *Франко І.* Селянський рух в Галичині // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 46. – Кн. 2. – С. 250.

“Як би не маловажити результати “Нової ери”, але ті практичні досягнення, які були її наслідками, мали своє значення для українського життя в Галичині, й саме вони були початками тих реальних успіхів, які в кінці вибороли для українського народу перед початком світової війни становище народности державної”⁹.

З кінця 80-х рр. XIX ст. І. Франко, не беручи участі у дискусіях навколо “нової ери”, був тим діячем, завдяки якому зміцнювалися українсько-польські культурні зв'язки. Цьому сприяла, крім усього іншого, його праця у часописі “Kurjer Lwowski” та участь у польському літературному процесі (статті, рецензії у різноманітних польських літературних виданнях). У 90-х рр. XIX ст. важливим фактором літературного життя Галичини було утвердження українського культурного простору у Львові та ведення І. Франком діалогу з іншими діячами європейської культури.

Восени 1898 р. на запрошення поляків Львів відвідав данський літературознавець Георг Брандес. Галицькі поляки зробили все для того, щоб, використавши польсько-українське протистояння, настроїти гостя проти українців, зокрема проти І. Франка та М. Грушевського. На запрошення українських учених відвідати засідання Наукового товариства імені Шевченка Г. Брандес чемно відповів відмовою. Зрозуміло, що вирішальну роль зіграла тут не так давно надрукована стаття І. Франка про А. Міцкевича, в якій український письменник виводив свою основну концепцію із праць Г. Брандеса про А. Міцкевича. Пізніше у своїх спогадах про відмову відвідати засідання українського наукового товариства Г. Брандес писав: “Я не дозволив собі судити у тій справі (польсько-українське непорозуміння у зв'язку з публікацією статті “Поет зради” – М. Г.), але тому, що мене запросили і прийняли галицькі поляки, і тому, що вони дали мені зрозуміти, що вони вважали б своєрідною зрадою, якщо б я був присутній на українському засіданні, я був змушений шукати виправдання”¹⁰.

Контроверсійною з точки зору польсько-українського порозуміння 90-х рр. XIX ст. була поява статті І. Франка “Поет зради” у віденському часописі “Die Zeit” (1897). Передісторію появи цієї статті відомий польський літературознавець Генрик Бігеляйзен пов'язував із дуже давнім задумом письменника, який виник у нього ще під час навчання у Дрогобицькій гімназії. Як згадував Бігеляйзен, під час спільних прогулянок за місто цей задум кристалізувався у полемічну статтю, яка спричинилася до багатьох складних моментів у житті українського письменника.

В оцінці Конрада Валленрода, героя однойменної поеми А. Міцкевича, погляди І. Франка та Г. Бігеляйзена розходилися. Якщо І. Франко стверджував, що поет (А. Міцкевич) глорифікує зраду, то Г. Бігеляйзен вважав, що народ, який перебуває у неволі, мусить використовувати підступні дії, коли прямо не може здобути собі волю. “Франко був у наукових і суспільних ідеях нечувано впертим, завзятушим. Ніколи не дався нікому переконати. Тож і того разу в приступі дискусійного запалу заявив, що не лиш не змінює свого переконання, але й що небавом його опублікує у відомій тоді віденській соціалістичній газеті “Die Zeit”. Мої усильні перестороги про консеквенції такого нерозважного кроку, умовляння типу дружніх

⁹ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя і наукова й громадська діяльність. – Прага, 1942. – С. 156.

¹⁰ Brandes G. Poland: study of the land, people and literature. – London: Willian Heinemann, 1903. – P. 175–176.

“zwarjowałeś?!” не мали ніякого успіху. Франко остався при своєму. Сказав – зробив. У травні 1897 року в ч. 136 згаданої “Die Zeit” появилася стаття Франка про Міцкевича під заголовком “Ein Dichter des Verrates”. І так почалася знову мартирологія життя цього каменяра-мученика...¹¹.

Попри те, І. Франко цінував, передусім, справжній інтернаціоналізм Г. Брандеса, який своїми творами “не тільки знайомить різні народи між собою на полі духової творчості, але й помагає різним народам пізнати самих себе, вводить їх, так сказати, на естраду європейського духового концерту”¹².

На зламі XIX–XX ст. І. Франко разом з М. Грушевським, Є. Левицьким та Є. Олесницьким стали творцями Української національно-демократичної партії. Як згадував М. Грушевський, це був період піднесеної енергії, бо перед двома найбільшими інтелектуалами кінця XIX – початку XX ст. (І. Франко та М. Грушевський) відкривалася широка перспектива: “Соборна нероздільна Україна від Сяну до Кубані, самостійна держава робочого українського люду, озброєного твердим залізом європейської культури. Постулат Української академії наук (що мала втворитися з Товариства Шевченка), постулат повного українського університету (з паралельних українських кафедр Львівського університету), Академія мистецтв, консерваторія і т. д.”¹³.

Врешті, не політична діяльність, а служіння національним інтересам рідного народу, стали визначальними для І. Франка-мислителя і громадянина на зламі XIX–XX ст. Письменник ставився індиферентно до суто внутрішніх проблем життя політичних партій в Галичині, думаючи, передусім, про те, як радикальна, чи пізніше національно-демократична партія допоможе завоювати вистраждану українським народом державність¹⁴.

В “Історії літератури руської” цілий розділ (158 сторінок друку) О. Огоновський присвятив розглядові творчості І. Франка. Автор історії літератури писав, що І. Франко “є одним із найбільше талановитих, а побіч Куліша визначається неабиякою плодovitиою творчістю в усіх напрямках словесного життя. Ба, можна сказати, що Франко перевершив Куліша шириною літературної діяльності. А вже ж дехто міг би ему закинути, що він розроблює й ослаблює свою творчу силу, позаяк є не тільки белетристом, істориком, етнографом, критиком, але й економістом, гумористом, ба й публіцистом руським та польським”¹⁵.

Праця О. Огоновського підсумувала початковий етап формування І. Франка як письменника, даючи при цьому в основному точні акценти на найважливіших художніх досягненнях письменника: поемі “Панські жарти”, романі “Борислав сміється”, повістях “На дні” та “Малий Мирон”. Сам І. Франко не дуже високо ставив “Історію літератури руської”, вважаючи її “магазин” дат, подій і фактів, які майбутні дослідники літератури використовуватимуть у своїй роботі.

Російський літературознавець Олександр Пипін надрукував на сторінках “Вестника Европы” (1890) рецензію на “Історію літератури руської”, в якій намагався з

¹¹ Бігеляйзен Г. Мої спомини про Івана Франка // Спогади про Івана Франка... – С. 270.

¹² Франко І. Юрій Брандес // Його ж. Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1981. – Т. 31. – С. 384.

¹³ Грушевський М. Апостоли праці // Спогади про Івана Франка... – С. 217.

¹⁴ Див.: Гнатюк М. Іван Франко і національно-демократична партія в Галичині // Українське літературознавство. – 1995. – № 60. – С. 7–13.

¹⁵ Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1893. – Т. III. – С. 1071.

апечити основні позиції Омеляна Огоновського. Сам О. Огоновський, відстоюючи концепцію української літератури як окремої слов'янської, що бере початок від епохи Київської Русі, стверджував, що ця література є духовним надбанням українського народу, який живе на своїх етнічних землях у межах двох імперій (Російської та Австро-Угорської). Для О. Пипіна визначальною була ідея двох літератур українського народу – української та галицької. Передумови цієї концепції знаходимо ще у праці М. Драгоманова “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873).

Задекларована раніше О. Пипіним у праці “Очерк истории славянских литератур” (1879) ідея слов'янського відродження веде автора до того, що кожен слов'янський народ, в тому числі українці, має право на свою літературу та культуру. Проте українська література, на його думку, має стати частиною загальноросійської (“русской”) літератури.

Отже, навіть такий демократично наставлений учений, яким, без сумніву, був О. Пипін, не сприймав концепції окремої національної літератури, яку обстоював О. Огоновський. Російський учений вважав, що саме джерело галицького українофільства – російське українофільство, є слабким і ненадійним. Наддніпрянське українофільство є тенденцією загальноєвропейського інтересу до вивчення народного побуту, мови, фольклору, налагодження народної освіти. А до того “малоросійські елементи настільки зрослися із загальноросійською течією життя, настільки оточені самими реальними впливами побуту адміністративного, економічного, впливами освіти і т. д., що за всім цим лишається місце для чисто літературних прагнень місцевої народности”¹⁶.

О. Пипін у своїх висновках приходив до суто великодержавних, шовіністичних тверджень. Праця О. Огоновського, як він вважає, є “не лише історичною помилкою, але й помилкою в розумінні народно-суспільних понять. Вона створює історичний фантом, хоче приховати історичні відносини південно-руського племені, від'єднуючи його від того цілого, з котрим воно пов'язане тими чи іншими нитками”¹⁷.

Проти нігілістичних щодо української літератури концепцій О. Пипіна виступили сам О. Огоновський¹⁸ та відомий бібліограф М. Комаров¹⁹. Найгрунтовнішим аргументом проти методологічних позицій О. Пипіна у його статті “Особая история русской литературы” була розвідка І. Нечуя-Левицького (псевдонім І. Баштовий) “Українство на літературних позовах з московщиною”. За своїм значенням вона далеко виходила за межі полемічної статті і стала зразком позиції національно свідомої інтелігенції щодо розвитку української літератури кінця XIX ст. Відстоювання прав українського народу в галузі освіти, громадського життя, адміністрації, вільної преси, права організувати усякі наукові й суспільні товариства, які потрібні для інтелектуального життя нації – ось що стало основним предметом полеміки І. Нечуя-Левицького з О. Пипіним. Існування української літератури І. Нечуй-Левицький вважав доконаним фактом, оскільки це література європейська, незалежна від російської.

¹⁶ Пытин А. Особая история русской литературы // Вестник Европы. – 1890. – Т. 5. – Кн. 9. – С. 249.

¹⁷ Там же. – С. 273.

¹⁸ Див.: Огоновський О. Моєму критикови. Відповідь О. Пипінові на його статтю “Особая история русской литературы” // Діло. – 1894. – № 4.

¹⁹ Див.: Уманець (Комаров М.) Особая история русской литературы // Зоря. – 1890. – № 21.

І. Баштовий звертав увагу читача на те, що О. Пипін “не виставляється зі своїми думками так сміливо, як виставляються зі своїми думками з безсоромною наглістю слов’янофіли. Він часом говорить загально, а часом замовчує, не договороює до кінця, не робить різких висновків, які робили великоруські часописи прямого слов’янофільського, ворожого до української літератури, напрямку”²⁰.

О. Пипін уважав, що українці й адміністративно, і духовно, і культурно приросли до Московщини, і тому їх література повинна розвиватися у загальноросійському руслі. Натомість І. Нечуй-Левицький доводить російському вченому, що українське відродження не потребує ні схвалення, ні осуду, бо справді джерело українства має зв’язок з національним і народницьким рухом у слов’янських країнах, зрештою, і в самій Росії.

У розвідці “Українство на літературних позвах з Московщиною” І. Нечуй-Левицький розмовляв з О. Пипіним без жодного страху, прямо і твердо, використовуючи при цьому гумор, сатиру, іронію, що було характерною рисою його художніх творів. Говорячи про домішки “дикого фіна” у російській нації, І. Нечуй-Левицький стверджував, що такі домішки є і в інших народів. Але коли б ці народи так злилися через це, як росіяни, то “Італії прийшлося би від напруги тієї амбіції давно луснути. Франція та Англія мусили б дійти до зневірености в свою велику культуру, а Італія з такої причини через свою звісну гордовитість давно б здуріла, і її прийшлося би посадити в Києві в Кирилівське, в дім для збожеволілих...”²¹.

Публіцистично-есеїстична манера полеміки І. Нечуя-Левицького з О. Пипіним не зашкодила вести суто наукову підтримку “Історії літератури руської” О. Огоновського. Як уважав український письменник, згадана історія літератури є “здобутком широкого вивчення джерел, філологічних вислідів про український язик Міклошича, Максимовича, Потєбні, Срезневського, Житецького, історичних праць М. Костомарова, В. Антоновича, історично-етнографічних праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинського, Максимовича, Цертелєва, Куліша, докладних вислідів народної поезії і давніх книжних літературних пам’ятників”²².

На час полеміки навколо історії літератури О. Огоновського І. Франко став провідником української літератури як літератури європейської, активним її пропагандистом у світі, проте він не брав участі у полеміці О. Огоновський – О. Пипін. Слід вважати, що культ О. Пипіна як найавторитетнішого російського літературознавця, витворений І. Франком, спричинився до його захоплених відгуків про О. Пипіна у цей час.

У некролозі, написаному на смерть О. Пипіна, І. Франко підкреслював, що російський учений ознайомив широкий світ із першими кроками українського відродження та його основними напрямками, а в “Истории русской этнографии” присвятив цілий третій том дослідом над українською етнографією. Високо оцінював І. Франко діяльність О. Пипіна як багаторічного редактора поважного часопису “Вестник Европы”, на сторінках якого висвітлювалися найактуальніші події українського духовного життя, зокрема значна увага приділялася російським

²⁰ *Нечуй-Левицький І.* Українство на літературних позвах з Московщиною. – Львів: Каменярь, 1998. – С. 129.

²¹ Там само. – С. 174.

²² Там само. – С. 157.

повідям Т. Шевченка. У цьому ж некролозі І. Франко визнав помилковість поглядів О. Пипіна у полеміці навколо “Історії літератури руської” О. Огоновського. “Правда, раз із приводу “Історії літератури руської” О. Огоновського він (О. Пипін – М. Г.) висловив погляд, якого не сподівалися по нім приятелі, а власне, що літературу в повнім значенні того слова може мати тільки народ, що має своє власне державне життя. Це була, певне, помилка покійника, виплід важких років реакції, що кидає тінь навіть на найясніші голови”²³.

Дискусія 1890–1891 рр., що розгорнулася між О. Пипіним з одного боку, і діячами української національної культури (О. Огоновським, І. Нечуєм-Левицьким, М. Комаровим) з іншого, продемонструвала не тільки національну солідарність, але й уміння українських інтелектуалів відстоювати позиції української національної культури у полеміці навіть зі світилами світової літературознавчої думки, яким був О. Пипін. Як літературознавець, цей російський учений користувався значним авторитетом і в Росії, і в Європі. Його дослідження в галузі літератури та етнографії охоплювали найважливіші розділи російської історико-літературної науки. Прихильність О. Пипіна до культурно-історичної методи у науці про літературу ставила його дослідження в один ряд із найвидатнішими представниками європейської гуманітарної науки того часу. Праця О. Пипіна “История русской литературы и этнографии” (у двох томах) була перекладена німецькою, а потім французькою мовами. Значним був вплив О. Пипіна на формування літературно-естетичних поглядів І. Франка.

І. Франко став ініціатором створення у Львові у 1898 р. загальнонаціонального літературного видавництва “Українсько-руська Видавнича Спілка”. Починаючи з 1898 р. і до своєї хвороби весною 1908 р., І. Франко поруч із М. Грушевським та В. Гнатюком був одним з основних працівників видавництва, в якому в “Малій серії” з’явилося 117 назв книжок у 162 випусках, друкувалися, окрім белетристичних, науково-популярні праці з природо- і суспільствознавства; у “Великій” серії – понад 150 книжок української і світової літератури. Сучасні дослідники вважають, що І. Франка можна назвати зачинателем і реалізатором цього масштабного українського видавничого проєкту²⁴.

У рамках “Українсько-руської Видавничої Спілки” заходами Наукового товариства імені Шевченка з 1898 р. почав виходити “Літературно-науковий вістник”, щомісячний журнал на зразок західноєвропейських “revue”. Редактором видання став М. Грушевський. До складу редакційного комітету входили Олександр Борковський, який раніше редагував “Зорю”, та І. Франко – попередній редактор “Життя і Слова”. Крім того, до складу редакційної колегії видання входив і Осип Маковей.

Заснування “Літературно-наукового вістника” припало на час 100-літнього ювілею нової української літератури, 50-річного ювілею галицького українського відродження та 25-річчя творчої діяльності Івана Франка. Журнал мав на меті об’єднати зусилля українців Наддніпрянщини у творенні нової національної свідомості серед широкого кола громадськості. “Головне його завдання (“ЛНВ” – М. Г.) – будування української культурної соборності як передумови соборності

²³ Франко І. Олександр Пипін (некролог) // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1982. – Т. 36. – С. 42.

²⁴ Див.: Якимович Б. Іван Франко – видавець. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 311.

державної. Що це завдання ЛНВ виконував якнайкраще, свідчить той величезний вклад, який вніс він у скарбницю української культури”²⁵.

До роботи у журналі були залучені наддніпрянці Ганна Барвінок, Володимир Винниченко, Микола Вороний, Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Іван Карпенко-Карий, Олександр Кониський, Михайло Коцюбинський, Агатангел Кримський, Іван Липа, Володимир Самійленко, Людмила Старицька-Черняхівська, Леся Українка, Гнат Хоткевич; галичани та буковинці Іван Франко, Петро Карманський, Катря Гриневичева, Богдан Лепкий, Василь Пачовський, Василь Стефаник, Лесь Мартович, Осип Маковей, Ольга Кобилянська. Три основні редактори, на яких трималося видання – Михайло Грушевський, Іван Франко та Володимир Гнатюк. “Але найбільше праці вложив тоді у ЛНВ таки Франко. Не було книжки, журналу, де не було б його поезії, оповідання або повісти, критичної або літературознавчої чи публіцистичної статті, рецензії, хронікальних заміток. Можна б просто подивляти розмах і плідність Франкового таланту. Саме в ЛНВістнику появилися найкращі його поезії й найблискучіші есеї. Як редактор літературної частини, Франко був просто не заступний, не тільки тому, що вклав безліч власної оригінальної праці, але й завдяки своїй невидній, назверх не помітній редакторській роботі”²⁶.

Після перенесення редакції ЛНВ до Києва між І. Франком та М. Грушевським виникла суперечка. І. Франко, по суті, кинув роботу у ЛНВ. “І все через те, що Грушевський не згоджувався передрукувати у ЛНВістнику його “Нарис історії української літератури”, що появився був тоді накладом тієї самої “Української Видавничої Спільки”, що видавала й ЛНВ. Франко ніяк не хотів зрозуміти, що це ж абсолютно неможлива річ передрукувати в органі Спільки її ж власне видання, тільки що випущене окремою книжкою”²⁷.

Проблеми розвитку української літератури останніх десятиліть XIX ст. тісно пов’язані з унормуванням української мови. Це добре розуміли і наддніпрянські, і галицькі діячі. У статті “Галицькі вірші” Б. Грінченко наголосив на потребі творення української літератури єдиною мовою. На жаль, ця єдина мова у поезіях галицьких літераторів була засмічена діалектизмами, русизмами, полонізмами. Водночас Б. Грінченко пов’язував мовну неоковирність галицьких поетів із художньою вартістю їх творів.

Відповіддю Б. Грінченкові стала стаття І. Франка “Говоримо на вовка – скажімо і про вовка”. І. Франко не сприйняв уступу у статті, в якій Б. Грінченко писав: “У нас не цікавляться продуктами галицької поезії і до того не цікавляться, що ми *насмлюємося бути певними*, що й нема одного найщирішого українського патріота та літерата (про звичайну публіку тут нема чого згадувати) такого, щоб він читав ті вірші. Декому з українських читачів “Зорі” або “Дзвінка” досить побачити під віршами підпис галицького поета, щоб уже не читати більш нічого, а хто би був такий щирий, що схотів би таки зважитись на читання, той мусив би позбутися своєї зваги дуже скоро – не далі, як після першого куплета”²⁸.

²⁵ Дорошенко В. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932). – Київ; Нью-Йорк, 2000. – С. 529.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – С. 536.

²⁸ Грінченко Б. Галицькі вірші // Правда. – 1891. – № 8. – С. 104.

І. Франка образила думка Б. Грінченка про те, що галицьких віршів ніхто не читає. Вчений навів низку рецензій з “Одесского вестника” зі схвальними відгуками на переклади відомого твору Й. В. Гете “Райнеке лис”. Про це свідчить і сам намір Б. Грінченка видати “Лиса Микиту” на Наддніпрянській Україні. “Я не виступаю, – писав І. Франко, – в обороні галицьких віршів – ні чиїх, ні своїх власних. Я ж надто добре знаю їх невисоку стійність, невисоку з тої простої причини, що вони відповідають і *мусять відповідати* вимогам невисокого естетично-літературного образування галицької публіки, а в значній мірі й самих поетів. Все те, очевидно, влячне поле для критики, котра, по моїй думці, не перестає бути корисною навіть тоді, коли буває несправедлива (абсолютна несправедливість, так як і абсолютна правда – річ “не от мира сего”)²⁹”.

Та найголовніше – І. Франко відстоював “будушу єдність і одноцільність нашої літературної мови”. При цьому він не сприймав мовних пуристів, для яких не важливим є зміст, ні обставини, серед яких з’явився літературний твір. Такі пуристи “знають звичайно тільки одну мову – московську, котрою вчили їх у школах. Менше докладно знають свою українську, бо сеї треба було вчитися “з власної пильності”, з книжок (очевидно *тільки* белетристичних), коли хто не мав нагоди вивчитися її змалку в селі від мужиків. Отсе й увесь їх апарат критичний, з яким вони підходять до пропускання мови писань українських і галицьких крізь свій питель”³⁰.

Галичина, відділена від Наддніпрянщини тривалий час, змагала до витворення єдиної мови. І це змагання у галицьких письменників виявилось не у гордому пуризмі, а “з *охотою вчитися* своєї рідної мови і черпати її з усіх джерел доступних; з ліпших списателів українських і з уст рідного народу. Тої стежки вони держаться, завсіди вважаючи, що мова, хоч і який коштовний скарб, не є все таки найвищим скарбом; що життя народу і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів”³¹.

Питання єдиної української мови, як і питання презентації української літератури серед інших народів, ставила “полеміка між своїми” – М. Драгомановим та Б. Грінченком. Ця дискусія на початку 90-х рр. як у дзеркалі відобразила ідею європеїзації української літератури того часу, яку відстоював І. Франко. “Листи на Наддніпрянську Україну” М. Драгоманова були реакцією на “Листи з України Наддніпрянської”, автором яких був Б. Грінченко (псевдонім Вартовий).

У своїх листах М. Драгоманов порушував ті ж питання, які раніше розглядалися у його праці “Література російська, великоруська, українська і галицька” (1873). Проте основне питання про дві літератури в загальноросійському процесі було замінено літературою “знизу вгору” та про межі української літератури. Якщо раніше М. Драгоманов відстоював думку, що література великоруська призначена для великоросів, українська – для українців, а російська – спільна для інтелігенції обох націй, то тепер женецький вигнанець вважав, що до історико-літературного фактажу варто зараховувати не тільки форму твору, тобто написаного українською мовою, а й ідею українських народних традицій. Це відповідало б тенденціям світового розвитку літератури. М. Драгоманов наголошував на потребі відходити

²⁹ Франко І. Говоримо на вовка – скажімо і про вовка // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1980. – Т. 28. – С. 170.

³⁰ Там само. – С. 171.

³¹ Там само. – С. 175.

від усякої схоластики “широкої національної самостійної літератури”, яка поклала б край усім виявам “обрусительства” українських письменників.

М. Драгоманов відстоював позицію літературної правди життя і творчості народу. У “Листах на Наддніпрянську Україну” “історико-літературні та літературно-критичні оцінки вченого, систематизовані у проєкт творення справді демократичного, народного, актуального і живомовного письменства, виявляють насущність його естетичних критеріїв належної повноти та ідейно-художньої цілісності національного мистецтва слова, його інтернаціоналізації при збереженні питомих національно-народних ознак, гуманістичного пафосу художнього людинознавства”³².

І. Франко вважав, що М. Драгоманов виступав “на боротьбу проти усякої національної ексклюзивності, проти ширення національної ненависти і шовінізму, а з другого боку, признавав, що інтелігентна література на українській мові залежить від натуральної еволюції укр[аїнської] нації і мусить постати тоді, коли в ній настане потреба (як ось тепер в Галичині), та поки що основою літературної діяльності свідомого українства повинна бути література популярна, конечна для просвіти укр[аїнських] мас народних”³³.

Започаткована Б. Грінченком дискусія торкалася цілої низки проблем дальшого розвитку української літератури. Він, зокрема, вважав, що брак національної свідомості позначився на надто повільному розвитку літератури. Дальший розвиток українського письменства автор неодмінно пов’язував із боротьбою за “політичну волю” в Росії та знищенням самодержавного режиму. Б. Грінченко писав: “Історія не знає ніяких “підлітератур”, ніяких “літератур для домашнього обихода”, ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи іншого народу цілком, із панамі й мужиками”³⁴. Натомість М. Драгоманов вважав, що “етнографічне почуття”, яке Б. Грінченко бачив основою літератури, збіднювало значення самої літератури.

А. Погрібний уважав, що в “Листах з України Наддніпрянської” Б. Грінченко виявився попереду свого опонента. “Так, М. Драгоманов, власне не мав резонних аргументів, щоб захистити від гострої критики Грінченка свою хибну теорію т. зв. чотирьох літератур, не міг довести думку, що українській інтелігенції ліпше й надалі освічуватися російською літературою (цим самим, по суті, підтримуючи образливу тезу М. Костомарова про українське письменство “для хатнього вжитку”)³⁵. Здобутком цієї дискусії стала чітко та однозначно сформульована Грінченком теза про те, що національне питання тільки там може поступитися назад перед соціально-культурним, де нації не загрожує ніяка небезпека. Тому “доки українська нація не здобуде всіх своїх прав як нація, доти питання національні будуть стояти в нас – і в Росії, і в Австрії на першому плані, доти самому народові буде шкідливою річчю повставати проти українського націоналізму”³⁶.

³² *Погребенник В.* Наше письменство у рецепції М. Драгоманова // *Літературна Україна*. – 2011. – 28 вересня. – С. 11.

³³ *Франко І.* *Ukraina irredenta // Його ж.* Додаткові томи до Зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Київ, 2008. – Т. 53. – С. 551.

³⁴ *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. – Київ, 1994. – С. 112.

³⁵ *Погрібний А.* Борис Грінченко // *Його ж.* Поклик дужого чину. – Київ: Просвіта, 2009. – С. 175.

³⁶ *Грінченко Б., Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу... – С. 104.

У кінці XIX – в перші роки XX ст. Б. Грінченко активно працював над словником української мови, який за угодою з “Киевской стариной” мав бути закінченим 1 листопада 1904 р., незважаючи на те, що “старогромадівці чинили шалений опір, адже автором словника став не дипломований філолог, а шкільний учитель. Заслугою Б. Грінченка у виданні словника стало те, що в словнику подано мовне багатство всієї тогочасної України – як східної, так і західної, що утверджувало ідею омріяної єдності українського народу. Особливо уважно опрацьовував упорядник етнографічні та фольклорні видання І. Франка та В. Гнатюка “Галицько-руські народні приповідки”, “Галицько-руські народні легенди”, випуски етнографічного збірника і т. ін.”³⁷.

Полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком сприяла еволюції національних поглядів обох дискусантів. Ознайомившись з останнім (вісімнадцятим) листом Б. Грінченка, М. Драгоманов писав: “Споритись мені далі тепер з Д. Вартовим власне нема чого, бо він тепер не дає об’єктів для спору. Д. Вартовий згоджується зо всім тим, що я кажу про хиби, котрі спиняють тепер ріст українсько-руської літератури”³⁸. Ще яскравіше про полеміку між Б. Грінченком та М. Драгомановим писав С. Єфремов, який стверджував, що дискусія “закінчилась – а це так рідко буває – тим, що опоненти мало не у всьому, окрім другорядних подробиць, погодилися. Це тому, що як і Драгоманов, до загальнолюдського ідеала правди, щастя й волі, йшов Грінченко національним шляхом, – тим шляхом, яким могли б за ним піти й мільйони його земляків, що всі інші шляхи мають перед собою зачинені”³⁹.

І. Франко писав, що М. Драгоманов на межі 80–90-х рр. XIX ст., залишаючись на федералістичних позиціях, в останніх своїх статтях пішов значно далі. Критикуючи його погляд на українську літературу як літературу, написану тільки українською мовою, І. Франко стверджував, що до української літератури слід зараховувати далеко ширший матеріал, писаний українцями церковною, польською, латинською і російською мовами. Це слід робити “не з жадної національної амбіції, не для самохвальби, що ось то у нас яке старе та багате письменство, а просто тому, що вважаємо історію літератури образом духового розвою нації, який ніколи не підлягав і не підлягає якійсь одній формулі, та й ще з того строго наукового мотиву, що така частина, яку обійняв у своїй програмі Драгоманов, власне як частина, відірвана від більшої цілості, не дала би повного і вірного малюнка духового життя навіть того самого плебсу, а тим менше тої його частини, що творила пісні та оповідання, вірші та драми та прозові книжки”⁴⁰.

Підкреслимо ще раз, що 90-і рр. XIX ст. – початок XX ст. – час найвищого розквіту таланту І. Франка як письменника і вченого. У цей час він став найавторитетнішою постаттю культурного життя України по обидва боки Збруча. Як письменник і вчений він активно реагував на всі найважливіші події, що відбувалися у цей час в Україні. Навіть Франкові оцінки літературного процесу, що з’явилися після 1890-х рр., мали принципове значення для визначення магістральних шляхів дальшого розвитку української літератури.

³⁷ Погрібний А. Борис Грінченко... – С. 189.

³⁸ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. – Київ, 1917. – С. 116.

³⁹ Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ; Ляйпціг, 1919. – Т. 2. – С. 206.

⁴⁰ Франко І. Суспільно-політичні погляди Драгоманова // Його ж. Зібрання творів: У 50 т. – Київ, 1986. – Т. 45. – С. 431.